

Framställningen av tiden 1654—1660 i Sveriges Historia till våra dagar.

GUSTAF JACOBSON, Karl X Gustav. Sveriges Historia till våra dagar. Del VII. Stockholm 1926.

I slutet av 1870-talet planlade och utgav bokförläggare Hjalmar Linnström Sveriges Historia från äldsta tid till våra dagar. Verket var i ett avseende banbrytande: det lämnade för första gången en framställning av Sveriges historia, författad av ett flertal specialhistoriker. Bland medarbetarna märktes Oscar Montelius, Hans Hildebrand, Oscar Alin, Martin Weibull. Efter trettio år följdes Sveriges Historia från äldsta tid till våra dagar av Sveriges Historia intill tjugonde seklet, utgiven av Emil Hildebrand på Norstedt & Söners förlag. Planen var densamma i båda verken, men innehållet var i det senare omarbetat, moderniserat och starkt vidgat.

Även detta verk är nu föråldrat. Vetenskapen har gjort nya rön. Metodik och problemställning i verkets skilda delar motsvara icke längre de krav, som numera ställas. Det vetenskapliga intresset har allt mer inriktats på det politiska händelseförloppets möjliga samband med de ekonomiska förhållandena och med förskjutningarna inom samhällsstrukturen och därmed förbundna fenomen. Sveriges Historia intill det tjugonde seklet knappast ens tangerar dessa problem.

Under de senaste åren har Norstedt & Söners förlag i det närmaste fullbordat en ny edition av det gamla verket: Sveriges Historia till våra dagar, utgiven av Emil Hildebrand och Ludvig Stavenow. Denna edition är endast i ringa utsträckning ett nytt verk. Visserligen ha några partier ersatts av nya arbeten; exempelvis har Hans Hildebrands framställning av medeltiden fått vika för ett arbete av professor Sven Tunberg och ett, ännu ej utkommet, av professor Gottfrid Carlsson, och i stället för Martin Weibulls Gustaf Adolf har trätt professor Georg Wittrocks. Men de flesta delarna utgöra endast reviderade omtryck av arbeten ur föregående upplaga. För Emil Hildebrands framställning av Oskar I:s regering består revisionen huvudsakligen däri att, som det

anmärkes i en not, ett sammanfattande kapitel skrivits av Carl Hallendorff — varefter denne senare, fullkomligt obegripligt, angivits som författare till hela framställningen. En än obetydligare retuschering har Emil Hildebrands framställning av tiden 1521—1611 samt 1632—1654 och Rudolf Fähræus', Ludvig Stavenows och Sam. Clasons av tiden 1660—1844 underkastats. Dessa stora partier ha författare och utgivare ansett lämpligt att nära nog oförändrade — dock med nystavning — omtrycka.

Den summariska karaktäristiken av föregående edition kommer att gälla även denna. De nya arbetena präglas i många avseenden av traditionen från den tidigare upplagan: författarna ha måst komponera in dem i det gamla verkets plan. Metodik och problemställning svara i allmänhet icke mot nutidens krav. Det saknar icke intresse att se, hur man trott sig kunna tillmötesgå nutida fordringar genom att vid revisionen en smula utvidga de bitar kulturhistoria, som kallas »det inre tillståndet», »den materiella odlingen». Men dessa, som ofta endast skildra en del ekonomiska episoder från olika landsändar, ha författarna icke satt i sammanhang med framställningen i övrigt. Bitarna ha ingen uppgift att fylla i teckningen av det politiska händelseförloppet¹.

För en mera ingående granskning av verket möter en bestämd svårighet: saknaden av käll- och litteraturhänvisningar. Sveriges Historia från äldsta tid innehöll dylika vid början av varje avdelning. Efter dansk förebild utmönstrade Emil Hildebrand dessa i Sverges Historia intill det tjugonde seklet. Detta kritiserades starkt i en anmälan i Svensk Historisk Tidskrift 1907. Ingen ändring har skett. Visserligen ha utgivarna velat avhjälpa bristen genom en särskild förteckning över källor och litteratur, upprättad av bibliotekarien S. E. Bring och utlovad som en femtonde del. Men en dylik sammanställning av en utomstående lämpar sig näppeligen att fylla de krav, som måste ställas.

Genom saknaden av källhänvisningar lämnas läsaren i

¹ Det heter i förordet till professor Sven Tunbergs framställning av äldre medeltidens historia (Sveriges Historia till våra dagar. Del II.): »Såsom huvudföremål för den historiska bearbetningen har ansetts böra väljas den politiska historien, detta såväl av den orsaken, att 'Sveriges Historia till våra dagar' i sin helhet — för övrigt i full överensstämmelse med under-tecknads personliga uppfattning — anlagts efter denna plan, som med hänsyn till det förhållandet, att Sverige redan förut i Hans Hildebrands 'Sveriges Medeltid' äger en ingående behandling av den svenska medeltidens rent kulturhistoriska sidor.»

okunnighet både om källorna till en epoks historia och den äldre historiska litteraturen med dess problemställningar. Framställningarna bli mer eller mindre obrukbara, inte minst för den akademiska undervisningen. Hårtill kommer ännu ett: vetenskaplig hänsyn kräver ovillkorligen att i ett arbete av här föreliggande art författaren anför de auktorer, han byggt sin framställning på och vars forskningsresultat, han tillgodogjort sig. Han uppfyller härigenom blott en av det vetenskapliga livets elementära regler.

En inventering av en författares källskrifter är visserligen försvårad men ej omöjliggjord genom frånvaron av källhänvisningar. Avslöjar inte redan författaren genom parallellitet i huvudlinjerna, vilka auktorer han bygger på, gör han det genom överensstämmelser i satsfogning och framställningens gång eller genom bagateller och oväsentligheter som från källtexten smugit sig in i hans egen, exempelvis metaforer, som varit så hårt präglade, att de onötta vandrat genom bearbetarens psykiska kontroll.

I det följande skall en granskning företagas av ett i Sveriges Historia till våra dagar ingående arbete, andra hälften av del VII: Karl X Gustav. Författare är Gustaf Jacobson, lektor, Stockholm.

Den vetenskapliga halten hos ett sammanfattande historiskt arbete provas lättast genom en undersökning av författarens sätt att behandla de historiska problemen. Vilken är författarens ställning till de olika åsikter, som framförts? Följer han okritiskt en framställning? Eller är han lika okritiskt kompilatorisk, på sin höjd utmönstrande vissa direkta motsägelser? Har han gjort försök att värdesätta de olika synpunkterna? Och i så fall, varpå stöder sig denna värdesättning? På en egen granskning av källorna?

Förhistorien till Karl X Gustavs andra danska krig erbjuder ett problem av denna art. Mellan de tidigare forskarna — F. F. Carlson, J. A. Fridericia, M. och L. Weibull — råder vissa motsättningar på denna punkt. För en kritisk undersökning av ett arbete om Karl X Gustavs historia lämnar författarens behandling av detta problem en osökt utgångspunkt. Hans sätt att lösa motsättningarna kommer att ge en bild av hans författarskap.

Hos F. F. Carlson finnes en tendens att skjuta ansvaret för kriget på de danska politikerna. Genom sin vägran att

medverka till en effektiv spärning av Östersjön sönderbröto de Roskildetraktaten i dess viktigaste punkt. Å andra sidan framhåller han, att svenska hären utgjorde ett ferment till krig. Den kunde icke upplösas utan att minska Sveriges prestige. Endast i fiendeland kunde den försörjas. Från början hade Karl X Gustav avsett att förlägga det sålunda nödvändiga fälttåget till Brandenburg och Preussen. Emellertid hade situationen i Tyskland blivit allt ogynnsammare under det dröjsmål, som den danska politiken vållade. I denna kritiska situation beslöt Karl X Gustav att begagna sig av sin fördelaktiga strategiska position för att genom ett nytt krig med Danmark uppnå, vad han ej lyckats vinna genom underhandlingar: en effektiv spärning av Östersjön¹.

Fridericias ståndpunkt är en helt annan². Vid diskussionen av krigsorsakerna har han en benägenhet att skjuta spörsmålet om den gemensamma spärningen av Östersjön en smula i skymundan. Denna fråga är — enligt honom — icke kardinalpunkten för Karl X Gustav vid förhandlingarna med Danmark våren 1658: »atter og atter kommer det frem i hans Breve og i Raadsforhandlinger fra denne Tid, at han, hvis der rejste sig Vanskeligheder ved nærmere Bestemmelser, kunde lade sig nøje med hvad Roskildefreden indeholdt derom». I stället framhäver Fridericia den andra linjen i F. F. Carlsons framställning: den svenska härens politiska betydelse. Hären blir i hans framställning stormcentrum. Dess försörjning är det stora problemet för Karl Gustav. Bestämmelsen om härens inkvartering i Danmark till den 1 maj 1658 blir för Fridericia till ett av huvudmomenten i Roskildefreden. Enligt F. F. Carlson är ockupationen blott ett medel för att pådriva fredstraktatens exekution: förläggningen troddes bli av kort varaktighet. Enligt Fridericia är den självändamål: Karl Gustav kunde icke placera hären annorstädes. Som den politiska situationen tedde sig har Karl X Gustav med tillfredsställelse sett 1 maj närma sig utan att förhandlingarna lett till resultat: ännu hade han förevändning att låta hären stanna i Danmark. I motsats till F. F. Carlson poängterar Fridericia, att ockupationen till sist helt bröt danskarnas motstånd. På alla huvudpunkter gåvo de efter. Nu måste hären flyttas. Frampå sommaren voro därtill Fyn och Jylland lika utarmade som tidigare Polen. I Tyskland var ett fälttåg vanskligt. Tåget mot Köpenhamn blir minsta medlets väg ur svårigheterna. I detta företag har Karl X Gustav trott sig se den enklaste utvägen att med hjälp av sin

¹ F. F. Carlson, Sveriges historia under konungarna av pfalziska huset, I, 345, 371.

² J. A. Fridericia, Adelsvældens sidste Dage, 326, 342, 346.

här ånyo sätta den europeiska diplomaten inför ett fait accompli. Ansvar för kriget är härmed skjutet över på Karl X Gustav.

Hos M. och L. Weibull sättes krigsbeslutet ännu fastare än hos F. F. Carlson in i Karl X Gustavs politiska system, Sveriges dominium över Östersjön. Endast om Danmark reservationslöst fogade sig häri, kunde freden bli bestående. Då danskarna vid alliansunderhandlingarna endast gingo in för ett schablonmässigt försvarsförbund, tillintetgjorde de freden i dess viktigaste punkt vid sidan av de territoriella bestämmelserna. Kriget framgick med nödvändighet härav. »Cum Dania securitas aut everti.»¹

En granskning av texten i lektor Jacobsons framställning om förhistorien till andra danska kriget ger vid handen, att de anförda tre arbetena varit hans huvudkällor. Framställningen är bredare än i den föregående upplagan av Sveriges Historia: de olika faserna i krigsbeslutets mognande följas mera i detalj. Framförallt äro de partier vidgade, som belysa den politiska situationen i Europa vid tiden för krigsutbrottet och dess återverkan på förhållandena i Norden. Författaren har härvid kunnat tillgodogöra sig de nya undersökningar, som lämnats av Torsten Gihl i avhandlingen om Sverige och västmakterna under Karl X Gustavs andra danska krig.

I sin uppfattning av krigsorsakerna är författaren betydligt mindre deciderad än vad Weibull var. Närmast ansluter han sig till F. F. Carlsons framställning. Detta sker ganska okritiskt. Författaren har icke uppfattat den djupgående motsättningen mellan F. F. Carlson och Fridericias senare arbete. Än mindre löser han denna motsättning. De olika meningarna om krigsbeslutet äro visserligen antydda, men författaren diskuterar aldrig de premisser, de byggts upp på. I stället söker han i allmänna ordalag sammanjämka ståndpunkterna. Härigenom glida de verkliga problemen och svårigheterna undan läsaren. Fråga är, om författaren ens observerat de oförenliga fakta, som framdragits. Reservationslöst anföres — än starkare än hos F. F. Carlson — att danskarna fingo »ett kraftigt understöd» av Holland, som nu »med hela tyngden av sin kraft» kastade sig in i den nordiska politiken (s. 347). Enligt Fridericia, som vidlyftigt belyst problemet, är detta icke riktigt. »Ulysten til at blande sig i de danske Anliggender er endnu stadigt herskende, og de Witt afviser Tanken om at støtte Danmark med Vaabenmagt»².

¹ Weibull, Karl X Gustaf. Sveriges historia intill tjugonde seklet V, 574.

² Fridericia, a. a., 344.

Lektor Jacobsons sätt att behandla detta problem kan icke undgå att inge tvivel om självständigheten i hans författarskap. Dessa tvivel stärkas genom en undersökning av hans skildring av själva de danska krigen. Författaren följer här Weibulls disposition i förra upplagan: om denne på ett ställe avbryter berättelsen om fälttågen för att ge en exposé över den politiska situationen, gör författaren sammalunda. Materialet är dock delvis avvägt på annat sätt. Tidens smak gör sig märkbar: stridsskildringarna äro kortare, »utrikeskrönikorna» längre än hos Weibull. Utom på de redan anförda arbetena bygger författaren här på ytterligare tre: på Ernst Ericsson, Erik Dahlbergh som fortifikationsofficer, Levin Carlboms Karl X Gustav samt för skildringen av kriget i Skåne och Halland på Arthur Stilles undersökning i Historisk Tidskrift för Skåne-land¹.

Redan av det sagda torde framgå, att författarskapet måste karaktäriseras som kompilation. Läsaren invänder, att det i ett arbete som detta ligger nära att kompilera. Detta är riktigt. Men för att en kompilation skall få vetenskaplig anstrykning — och detta torde avses — fordras att författaren med någon utgångspunkt i primärmaterialet äger förmåga av kritik och självständighet inför de senare bearbetningarna. Det gäller att avvinna dessa egna och nya synpunkter; endast då blir kompilationen fruktbringande. Lektor Jacobsons kompilation är icke av denna art.

Uppfattningen styrkes av en detaljundersökning av texten. Det visar sig, att författaren endast ofullständigt förmått smälta sina källor. Han har haft dem till ett antal av två, tre eller fyra liggande framför sig på bordet. Gör man sig besvär, kan man följa, hur hans öga ena stunden vilat på en av källskrifterna, den andra på en annan. Några exempel till belysning härav.

Författaren skildrar på sidan 346 helt kort stämningen i Danmark under tiden efter Roskildefreden. Styckets första hälft är ett sammandrag av sidorna 328—331 hos Fridericia (orden »stämningen» och »servilt» är här upplysande), dess andra hälft är uppbyggd på en not hos F. F. Carlson (sidan 356, not 3).

Framställningen av tåget över Lilla Bält låter sig lätt sönderdelas i element av olika ursprung.

Källor.

Det första steget togs redan den 30, en kall strålande vinterdag, med

Jacobson (331—333).
Den 30 januari, en kall strålande vinterdag, företogs alltså övergån-

¹ Ericssons framställning ingår i Ericsson och Wennberg, Erik Dahlbergh. Uppsala 1925.

övergången över Lilla Bält. (Ericsson, 192.) När solen rann upp, stod den svenska hären redan ordnad till strid på Brandsö. (Weibull, 564.) På den motsatta stranden såg man danska hären uppställd i slagordning vid Ivernaes udde. (Carlson, 308.) Isen var så svag att man såg huru den bugtade sig under de marscherande trupperna. (Carlson, 309.) Just som han lämnat släden, sjönk denna jämte de tre hästarna, som drogo den, genom isen och försvann i djupet. (Carlson, 67.) Ett ögonblick syntes ställningen kritisk: isen brast under tvenne av Wrangels regementen, två kompanier (skvadroner enligt Ericsson, 193) försvunno i djupet, de övriga begynte vackla (Weibull 565.) Konungen visade den största kallblodighet och dämpade genom sitt lugn den oro, som höll på att sprida sig. (Ericsson, 193.)

I skildringen av andra danska kriget möter man följande mot stilen brytande rader: »Hämförelsen för huvudstadens försvar, som under den långa belägringen begynt mattas, flammade åter upp; de stridigheter, som uppvuxit mellan de olika stånden samt mellan borgare och soldater, lade sig, och åter såg man exempel på samma offervilja och energi, som under belägringens första dagar.» Ett stycke längre ned: »Men då svenskarna närmade sig Köpenhamn, hörde de stormklockorna ringa inne i staden och mottogos av en mördande eld från sjuttio kanoner, som kantade vallarna.» Dessa rader, karaktäristiska för stilen i Weibulls framställning, ha ord för ord utan citat hämtats ur denna, sidan 587.

Redogörelserna för den europeiskt-politiska situationen under krigens olika skeden äro byggda på Weibulls och Torsten Gihls framställningar. Större eller smärre brottstycken av dessa återfinnas i texten.

Gihl (49).

Och ju längre tiden skred framåt, dess mera framstod kriget i Tyskland som en omöjlighet, beroende på en samverkan av flera omständigheter: saknad av understöd från Frankrike och England, bristande säkerhet för angrepp från

gen över Lilla Bält. När solen rann upp, stod redan den svenska hären, 12000 man stark, på Brandsö. På den motsatta stranden av Fyen vid Ivernaes udde, sågs den danska hären uppställd i slagordning. Från Brandsö gick det egendomliga tåget på den buktande isen mot Ivernaes. Just som Karl Gustav gått ur den släde, i vilken han åkt, för att stiga till häst och sätta sig i spetsen för den vänstra flygeln, brast isen under draghästarna, och såväl dessa som släden försvunno i djupet. En annan olycka var, att isen brast under två skvadroner ur Wrangels regementen på högra flygeln, vilka drunknade. Det var ett ögonblick av spänning och fara: dekringstående började vackla, men konungen visade den största kallblodighet och dämpade genom sitt lugn den oro, som börjat sprida sig.

Jacobson (349).

Ett krig i Tyskland framstod allt mera som en omöjlighet beroende på flera samverkande omständigheter: saknad av understöd från Frankrike och England, Österrikes starkare ställning efter kejsarvalet, bristande säkerhet för angrepp från

Nederländerna, tvivel på att Danmark skulle uppfylla sina i Roskildetraktaten åtagna förpliktelser, den starkare ställning, som Österrike intog på grund av kejsarvalets utgång.

Weibull (589—590).

Grundvalen för den blivande freden skulle vara fördraget i Roskilde men med uteslutande eller förändring av den viktiga bestämmelsen om Östersjöns spärrning. Under tre veckor efter konsertens notifikation finge varken den engelska eller den nederländska flottan bringa de krigförande makterna undsättning, senare icke heller den av de båda, som motsatte sig traktatens bestämmelser.

Frankrike och England skulle söka förmå Karl Gustaf att ratificera fördraget i Elbing med de tillägg, de s. k. Elucidationerna, vilka av Nederländerna begärdes; förhöjning av sundstullen utöver de traktatsenligt bestämda beloppen finge icke ifrågakomma.

Den första konserten i Haag är det tidigaste försök inom den europeiska diplomatin att för den politiska jämviktens skull genomdriva en fred mellan krigförande makter. Fredsstiftarna hade förstått att i första hand tillgodose sina egna intressen.

Kompilationens art torde med dessa exempel, valda ur ett rikt förråd, vara till fullo belyst. Bilden av det författarskap, som här föreligger, börjar klarna.

En granskning av det första avsnittet i arbetet för vidare. Avsnittet omfattar tre kapitel. För vart och ett av dem är det möjligt att fastslå huvudkällan. Denna har bildat stommen för lektor Jacobsons text. I denna stomme har uppgifter från annat håll plockats in. Kapitel I behandlar Karl Gustav före trontillträdet. Huvudkälla är här Hilding Rosengrens av-

Holland, tvivel på Danmarks förmåga och vilja att uppfylla sina i Roskildetraktaten åtagna förpliktelser.

Jacobson (364).

Enligt densamma skulle de tre makterna under inbördes enighet verka för fred mellan Sverige och Danmark på basis av Roskildefreden, dock med uteslutning eller förändring av den viktiga paragrafen om Östersjöns avspärrning. Under tre veckor efter »konsertens» notifikation finge varken den engelska eller den nederländska flottan bringa de krigförande parterna undsättning. Skulle under denna frist ingen förlikning komma till stånd, så skulle de tre makterna upphöra att hjälpa den, som avvisade fred på så billiga villkor.

Frankrike och England skulle verka för att Karl Gustav ratificerade Elbingtraktaten med de av Holland begärda elucidationerna. Inga nya avgifter finge påläggas i Sundet, och sundstullen fick icke höjas utöver de traktatmässigt bestämda beloppen.

Den första Haagkonserten var en yttring av freds- och jämviktspolitik, som emellertid i främsta

rummet avsåg att tillgodose de fredsstiftande makternas egna intressen.

handling om Karl X Gustaf före tronbestigningen. Referatet av avhandlingen har skett via en recension av lektor Jacobson själv i Svensk Historisk Tidskrift 1913. I kapitel II skildras trontillträdet och valet av rådgivare. Skildringen är baserad på Weibulls framställning. Följande parallellställningar äro belysande:

Weibull.

497. I spetsen för finanserna ställde han presidenten i kammarkollegium Herman Fleming, representanten för statshushållningsgrundsatser, fullkomligt motsatta dem Magnus Gabriel de la Gardie följt under sin olyckliga förvaltning av riksskattnästareämbetet.

497. Den gamle kanslern, aldrig rädd om mödan, tog på sin lott en av den nya styrelsens mest ansträngande och svåraste uppgifter, att reda det kaos i finansförvaltningen, som den förra lämnat efter sig. Hans av ålder redan brutna hälsa dukade under vid detta arbete.

Jacobson.

258. I spetsen för finanserna satte han presidenten i kammarkollegium Herman Fleming, vilken kom att företräda grundsatser inom statshushållningen, diametralt motsatta den föregående styrelsens.

256. Axel Oxenstierna återgäldade denna (uppmärksamhet) genom att ställa sina krafter till förfogande särskilt för uppklärandet av det finansiella kaos, som den föregående styrelsen lämnat efter sig. Hans redan brutna hälsa dukade under vid detta arbete.

Exemplen visa tydligt, hur författaren för sitt tillvägagångssätt begagnat sig av synonyma ord, enligt metoden att ändra »och» till »samt». Han har sålunda ändrat »ställde» till »satte», »representanten» till »vilken kom att företräda», »fullkomligt» till »diametralt» o. s. v.

Kapitel III, om fjärdepartsrävssten, är i huvudsak byggt på F. F. Carlson. Källan färgar ständigt av sig. Exempel:

F. F. Carlson (77).

Konungens fasthet blev avgörande. Följande dagen, den 19 juni, förr än de tre ståndens deputerade hade uppkommit på slottet, lät konungen för rådet uppläsa förslag till en paragraf av riksdagsbeslutet, av innehåll, att »en rannsakning skulle hållas innan nästa riksdag, då det definitiva beslutet kunde fattas, och att under tiden en bestämd kontribution skulle utgå av godsen». Rikskanslern föreslog då, att denna kontribution skulle bliva just fjärdepartsräntan.

Jacobson (268).

Konungens fasthet hade avsedd verkan. Följande dag (19 juni) lät

han för rådet uppläsa förslag till en ny paragraf i riksdagsbeslutet, av innehåll, att en rannsakning skulle hållas före nästa riksdag, vid vilken det definitiva beslutet skulle fattas, och att under tiden en bestämd kontribution skulle utgå av godsen. Rikskanslern föreslog då att denna kontribution just skulle bestå i fjärdepartsräntan av de donerade godsen.

Jacobsons bearbetning består i det behandlade avsnittet gärna i en förkortning av den auktor han utnyttjar. Stundom tillägges en passus, kanske blott en helt kort mening. Dess ursprung kan i de flesta fall fastslås. Å sidan 264 finnes följande uttryck: »frågan framfördes i form av förhandling mellan kronan och adeln under rådets förmedling». Detta finnes icke hos F. F. Carlson, av vilken den omkringstående texten bär spår. För ett ögonblick har lektor Jacobson övergivit sin huvudkälla. Satsen kan nämligen föras tillbaka till Weibull, sidan 500: »för honom var det tydligen av vikt att frågan framträdde i denna form av förhandling mellan kronan och adeln under rådets bemedling».

Det statistiska materialet i detta kapitel härleder sig från Sam Clasons avhandling om reduktionens förhistoria.

Det försök, som här gjorts att belysa lektor Jacobsons författarskap, tog sin utgångspunkt i det bäst utarbetade partiet av hans arbete, framställningen av de danska krigen. Osjälvständigheten var visserligen påfallande, beroendet av källskrifterna starkt. Men sammansättningen av texten tycktes icke utan viss omsorg. Endast en granskning av detaljerna kunde röja författarens sätt att arbeta. I det sist undersökta avsnittet har ännu enklare arbetsmetoder påvisats. Bearbetningen av de huvudkällor, han använt för de olika kapitlen, har visat sig vara ytterst knapp. Författarskapet kan här i stor utsträckning karaktäriseras som ett slags referat.

Det återstår att granska framställningen av polska kriget. Bilden av lektor Jacobsons författarskap blir därmed fullt klar.

Beträffande förhistorien till Karl X Gustavs angrepp på Polen sommaren 1655 ha lektor Jacobsons auktorer skiljaktliga uppfattningar. F. F. Carlson anknyter till sin redogörelse några reflexioner, som gå ut på att Sverige genom ett snart sagt inre tvång drevs ut i nya krig. »Sveriges storhet, genom krig förvärvad, syntes så osäker, att den endast genom krig kunde upprätthållas. Det låg hart nära ett tvång däri, att Sverige icke kunde stanna på erövringarnas bana¹». Carlson är emellertid medveten om att konungen endast småningom och med varsamhet närmat sig beslutet om angrepp. Haumant i sin *La guerre du Nord et la paix d'Oliva* och *Fridericia* ansluta sig till Carlson, den förre ännu mera tillspetsande den expansiva krigspolitikens oundgänglighet för Sverige.

I stället för detta inre tvång sätter Weibull en politisk

¹ Carlson, a. a., 38.

målsättning hos den svenska utrikespolitiken, en anknytning till den riktning i Gustav Adolfs och Axel Oxenstiernas politik, som 30-åriga kriget trängt tillbaka. Endast när Sverige ägde de preussiska hamnarna, ägde det den materiella grundval för sin makt, som det saknade inom sig själv. Utförandet av detta program tålde ej uppskov vid Karl X Gustavs trontillträde. Ryssland hotade just då gripa in i den svenska intressesfären vid Östersjön. Det gällde att förekomma denna makt¹.

Nils Edén har mera i detalj skärskådat problemet i en uppsats i *Svensk Historisk Tidskrift* 1906. Han vänder sig med skärpa mot den uppfattning, som i ett behov av kriget som sådant ser drivkraften i den svenska politiken. Först när Ryssland hotade ingripa i Östersjöområdet, blev krigspolitiken aktuell; någon effektiv väpnad neutralitetspolitik kunde Sverige icke föra. En respektingivande här kunde Sverige endast försörja i fiendeland. Men Edén tilltror sig ej att som Weibull kunna fixera ett bestämt krigsmål.

Lektor Jacobsons framställning blir på denna punkt ett referat av Edén. Liksom denne anser han, att Karl X Gustavs politik är svår att fånga i en enkel formel — uttrycket är Edéns. Föröfrigt använder sig författaren av samma egendomliga bearbetningsmetod, som vi tidigare fäst uppmärksamheten på. Å sidan 279 anföres med citationstecken 1¹/₂ rad ur Edén, visserligen utan angivande av ursprunget, endast med anmärkningen »såsom det med rätta sagts». Man blir onekligen förvånad över denna hastigt påkomna uppriktighet, när man de föregående sidorna fått vara med om ett retuscheringsarbete, som följande illustrerar:

Edén (20).

Vid sin audiens hos Kristina, strax före hennes avsägelse, skall Canasiles hava protesterat mot Karl Gustavs tronbestigning och förklarat, att hans konung icke kunde finna sig i att den svenska kronan överflyttades från Vasaätten till »en främmande familj», varpå drottningen svarat med de bevingade orden, att hennes frände skulle i Warschau bevisa sin svenska tronrätt med trettio tusen vittnen. Sedan heter det att polacken försökt sig på hänvändelser till ärkebiskopen »och övriga ständer», vilket

Jacobson (271).

Vid sin audiens hos drottning Kristina omedelbart före hennes avsägelse skall han (Canasiles) ha protesterat mot kronans överflyt-

tande från Vasaätten till en »främmande familj», varpå drottningen svarat med de bevingade orden, att hennes frände skulle i Varschava bevisa sin rätt till svenska tronen med 30,000 vittnen. Då polacken

därpå sökt hänvända sig till ärkebiskopen och »övriga ständer», hade

¹ Weibull, a. a., 505.

givit även Karl Gustav anledning till en epigrammatisk förklaring: om han finge mottaga kronan av Gud, Kristina och Sveriges ständer, skulle han nog försvara den mot vem det vara månne. Efter kröningen åter hade Canasiles slagit om o. s. v.

För »epigrammatisk» finner författaren i hast ej annan synonym än »energisk».

Någon gång sammansattes texten mera konstrikt. I ett parti, som utgör ett sammandrag ur Edén och präglas av den avhandlingsstil, träffar man plötsligt följande livliga sats (276): »Överallt i landet värvades krigsfolk, och officerare avsändes till utlandet i värvningsärenden.» Ett brott i stilen har sin orsak. Denna finna vi hos Weibull (499): »Överallt värvades i landet, och officerarna avreste till Tyskland i värvningsärenden.»

Beträffande lektor Jacobsons skildring av själva krigshändelserna i Polen äro kommentarer onödiga. Här ligger den Weibullska framställningen helt till grund. Sidorna 284—318, en fjärdedel av hela det arbete, som bär lektor Jacobsons namn, äro förutom några smärre partier, som behandla det utrikespolitiska läget, fullständigt baserade på Weibull. Författaren gör sig ej ens mödan att fortsätta den mosaikkonst och det sätt att referera, varunder hans osjälvständighet på andra ställen dolts; på sin höjd förkortar han sin källa. Arten av lektor Jacobsons författarskap framgår av följande exempel:

Weibull (514).

Den andra av Sveriges härar, den pommerska, hade till överbefälhavare en av fältherrarna från trettioåriga krigets sista tid, Arvid Wittenberg, av Kristina hedrad med titeln greve av Nyborg, av Karl Gustaf kort förut nämnd till fältmarskalk. Denna här, som räknade 17000 man med 72 kanoner och var att betrakta som förtraven till konungens armé, bestod nästan uteslutande av tyska trupper: dess svenska kärna utgjorde nio brigader infanteri. Det var en här av veteraner, och när den i början av juli mönstrades på fälten utanför Damm, hade man tillfälle att också beundra dess utrustning och

Jacobson (287).

Den andra av Sveriges härar, den pommerska, hade till överbefälhavare Arvid Wittenberg, en av fältherrarna från trettioåriga krigets sista tid och av Karl Gustav

kort förut nämnd till fältmarskalk. Denna här, som räknade 17000 man med 27 kanoner och var att betrakta som förtraven till konungens armé, bestod nästan uteslutande

av tyska veteraner. När den i början av juli mönstrades på fälten utanför Damm, hade man tillfälle att beundra dess utrustning

vapen och den praktfulla utstyrel, i vilken officerarna redo framför fronten. Den 5 juli satte sig hären i marsch. Intet hinder mötte på dess väg genom Hinter-Pommern; när läger slogs, såg man i stället invånarna nalkas med sina foror, lastade med öl och bröd för de främmande trupperna.

Obehindrat hade den svenska härens marsch gått genom Pommern, obehindrat hade den med fältherren i spetsen överskridit Polens gräns, då den två dagsmarscher därifrån den 14 juli plötsligen såg sig hejdad av Storpölens adelsuppbåd: 15000 man starkt hade detta förskansat sig i närheten av den smala väg, som vid Uscz leder över Netze och de kringliggande morasen. Wittenberg gjorde sig beredd på ett starkare motstånd, men redan efter en kort förpostfäktning läto de polska befälhavarerna, vojvoderna av Posen och Kalisch, vapnen falla. En förhandling inleddes o. s. v.

och vapen och den praktfulla utstyrel, i vilken officerarna redo framför fronten. Den 5 juli satte sig hären i marsch. Intet hinder mötte på dess väg genom Hinter-Pommern. När läger slogs såg man invånarna nalkas med sina foror lastade med öl och bröd för de främmande trupperna.

Sedan den wittenbergiska hären under pukors och trumpeters ljud

överskridit polska gränsen, såg den sig efter ett par dagsmarscher den 14 juli plötsligen hejdad av Storpölens adelsuppbåd, vilket, 15000 man starkt, hade förskansat sig i närheten av den smala väg, som vid Uscz leder över Netze och

de kringliggande morasen. Wittenberg gjorde sig beredd på strid, men redan efter en kort förpostfäktning gävo de polska befälhavarerna, vojvoderna av Posen och Kalisz, upp kampen. En förhandling inleddes o. s. v.

Det enda tillägget till Weibulls text, som författaren i det ovanstående förmått göra, är uttrycket »under pukors och trumpeters ljud». Man hade hoppats, att åtminstone dessa få ord kunnat skrivas på hans egen räkning. Men hos F. F. Carlson, sidan 104, står: »Den 11 Juli överskred han under pukors och trumpeters ljud den polska gränsen».

Sida upp, sida ner fortsattes avskrivandet av Weibulls framställning. Här och var möter en retuscherings eller ett sammandrag, oftast i kompendiets svårnjutbara form; i regel klipptes texten in oförvanskad.

Weibull (530—532).

Så länge konungen ännu befann sig fjärran från Preussen, vunno förbundsunderhandlingarna med Brandenburg endast ringa framgång. I kurfurstens råd voro nästan alla anhängare af Polen; endast greven av Waldeck talade där för alliansen med Sverige. Han hävdade mot de andra det nya länsbandets förpliktelser och lockade med de tillfällen till landutvidgning som ett vapenförbund med Sverige

Jacobson (302—305).

Så länge konungen befann sig fjärran från Preussen, vunno förbundsunderhandlingarna med Brandenburg endast ringa framgång. I kurfurstens råd voro nästan alla anhängare af Polen. Endast greven av Waldeck talade där för alliansen med Sverige. Han hävdade mot de andra det nya länsbandets förpliktelser och lockade med de tillfällen till landutvidgning, som ett vapenförbund med

skulle föra med sig. Men hellre än att binda sig föredrog kurfursten att så länge som möjligt avvakta händelsernas utveckling. Först då den svenske konungen ånyo nalkades Preussens gräns och det stod klart att om förbundet vägrades, han skulle med vapenmakt söka genomdriva sina fordringar, slöt sig kurfursten helt till Waldecks upplåtning. Den 19 april fattades det avgörande beslutet, och redan fyra dagar senare begynte på allvar underhandlingarna mellan Waldeck och Oxenstierna. Defördes till en början i Frauenburg; sedan Karl Gustaf slagit upp högkvarteret i Marienburg, varifrån han i egen person ledde belägringen av Danzig, förflyttades de dit. Allt syntes den första tiden gå väl i hand; underrättelsen om den seger Wrangel den 27 april vann över Czarniecki vid Gnesen bidrog i sin mån att nedstämma Brandenburgs fordringar. Men motdrag hava icke saknats; mot mitten av maj fingo plötsligen under Waldecks bortovaro hans motståndare vid det kurfurstliga rådsbordet Fredrik Wilhelm att vackla, och instruktioner, hållna i en helt annan anda än de föregående, blevo även utfärdade. Men stormen drog ånyo över. Och den 15 juni 1656 lågo urkunderna till förbundet i Marienburg undertecknade . . .¹

Bestämmelserna rörande förbundet i Marienburg innehållas i fem särskilda instrument. Kurfursten förpliktade sig i själva huvudurkunden att komma Sverige till hjälp med 4000 man, om det anfördes i Preussen, i Stor- eller Lillpolen, Karl Gustaf åter att rycka i fält med 6000, för den händelse kurfurstens besittningar i Preussen och Ermeland angreps. Sätillvida kunde fördraget, såsom man från brandenburgsk sida också framställde det, möjligen anses endast som ett förklarande tillägg till traktaten

med Sverige skulle föra med sig. Men hellre än att binda sig föredrog kurfursten att så länge som möjligt avvakta händelsernas utveckling. Först då den svenske konungen ånyo nalkades Preussens gräns och det stod klart, att om förbundet vägrades, han skulle med vapenmakt genomdriva sina fordringar, slöt sig kurfursten helt till Waldecks upplåtning. Den 19 april fattades det avgörande beslutet, och redan fyra dagar senare begynte på allvar underhandlingarna mellan Waldeck och Oxenstierna. De fördes till en början i Frauenburg; sedan Karl Gustaf slagit upp högkvarteret i Marienburg, varifrån han i egen person ledde belägringen av Danzig, förflyttades de dit. Allt syntes den första tiden utveckla sig på ett för Karl Gustaf gynnsamt sätt; underrättelsen om Wrangels förut omtalade seger vid Gnesen bidrog i sin mån att nedstämma Brandenburgs fordringar. Men motdrag saknades icke: mot mitten av maj fingo plötsligen under Waldecks bortovaro hans motståndare vid det kurfurstliga rådsbordet Fredrik Wilhelm att vackla, och instruktioner, hållna i en helt annan anda än de föregående, blevo utfärdade. Det var dock en övergående svårighet. Den 15 juni 1656 blevo urkunderna till förbundet i Marienburg undertecknade.

Fördragets viktigaste bestämmelser voro följande. Kurfursten förpliktade sig i själva huvudurkunden att komma Sverige till hjälp med 4,000 man, om det anfördes i Preussen, Storpolen eller Lillpolen, Karl Gustaf åter att rycka i fält med 6,000, för den händelse kurfurstens besittningar i Preussen och Ermeland angreps. Sätillvida kunde fördraget, såsom man från brandenburgsk sida också framställde det, möjligen anses endast som ett förklarande tillägg till trak-

i Königsberg. Men hemliga och biartiklar gävo detsamma en vida mer offensiv prägel. Kurfursten lovar att under det löpande året komma konungen till hjälp med hela sin här, och såsom ersättning tilldelas honom med full suveränitet de fyra storpolska vojvodskapen Posen, Kalisz, Sieradz och Lenczyca jämte kretsen Wielun.

Fredrik Wilhelm hade genom detta fördrag blivit Sveriges bundsförvant. Han hade sålt sitt bistånd så dyrt han kunnat, men trots allt hade han icke förmått att helt genomdriva sina villkor. Förgäves hade han sökt erhålla suveräniteten över Preussen — det enda han uppnådde var några obetydliga modifieringar i länsfördraget —, och förgäves hade han strävat efter besittningen av länderna kring Netze och Weichsel, »kommunikationslinjen», som han plågade kalla dem, mellan Neumark och sitt preussiska herigdöme. Karl Gustaf hade, tvungad av omständigheterna, helt uppgivit tanken på Polens uppgående i den svenska monarkien; från planen på besittningen av dess östersjöländer stod han icke att rubba.

Trenne dagar efter avslutandet av fördraget i Marienburg möttes Karl Gustaf och Fredrik Vilhelm i Preussisch-Holland. Aldrig, säger det franska sändebudet d'Avaugour, hörde man ivrigare vänskapsbetygelser och var man vittne till ömmare omfamningar. Gemensamt utkastade här de båda furstarna planen för det blivande fälttåget. Om dess utgång tvivlade ingendera. Det syntes som nalkades äntligen den stund, då Polens undergång skulle fullbordas.

Men knappast hade de båda furstarna skilts, förrän underrättelsen kom om Varschavas kapitulation. Driven till det yttersta hade Wittenberg den 21 juni sett sig

taten i Königsberg. Men hemliga och biartiklar gävo detsamma en vida mera offensiv prägel. Kurfursten lovar att under det löpande året komma konungen till hjälp med hela sin här, och såsom ersättning tilldelas honom med full suveränitet de fyra storpolska palatinaten Posen, Kalisz, Sieradz och Lenczyca jämte kretsen Wielun.

Fredrik Wilhelm hade genom detta fördrag blivit Sveriges bundsförvant. Han hade sålt sitt bistånd så dyrt han kunnat, men trots allt icke förmått att genomdriva sina krav. Förgäves hade han sökt erhålla suveräniteten över Preussen — det enda han uppnådde var några obetydliga modifieringar i länsfördraget — och förgäves hade han strävat efter besittningen av länderna kring Netze och Weichsel, »kommunikationslinjen», som han plågade kalla dem, mellan Neumark och Ostpreussen.

Liksom efter avslutandet av fördraget i Königsberg möttes även nu de båda monarkerna, denna gång i Preussisch-Holland. Här ratificerades Marienburgfördraget och uppgjordes planer för det kommande fälttåget i Polen. Förhållandet mellan de bägge allierade var det hjärtligaste. »Aldrig har man hört ivrigare vänskapsförsäkringar och varit vittne till ömmare omfamningar», skrev den vid mötet närvarande franske ambassadören d'Avaugour till kardinal Mazarin.

I själva verket var dock den politiska ställningen ganska bekymmersam för Karl Gustaf. Redan före fördraget i Marienburg hade ryssarna brutit freden och börjat översvämma Ingermanland. Underrättelse hade ingått, att en holländsk flotta nalkades till Danzigs undsättning, och att kejserliga truppmassor hopades på den schlesiska gränsen¹. Johan Kasimir hade i

¹ Det här närmast följande hos Weibull har i detta sammanhang ingen motsvarighet hos Jacobson. Jmfr not sidan 323.

¹ Närmast föregående tre meningar utgöra ett sammandrag av det, sid. 322, hos Weibull utelämnade stycket.

tvungen att uppgiva försvaret; han hade då i över två månader med omkring 800 svenskar hårdat ut mot en fiende, som till slut räknade inemot 100,000 man. Till-

ståndet i den belägrade staden var blivit sådant, att hästar och besättning saknade föda. På gator och torg lågo hopar av lik; det kungliga slottet, där Wittenberg residerade, hade rummen genomskjutna. Johan Kasimir själv var full av beundran över en sådan uthållighet, och han beviljade också befäl som besättning fritt avtåg. Men polackernas förbittring hade nått den höjd, att de tvingade honom att bryta sitt ord och i fängelse kvarhålla Wittenberg och de förnämsta officerarna.

Karl Gustaf nalkades redan Storpölsens gräns, då han mottog budet om Varschavas fall. I snabba marscher fortsatte han omedelbart vidare söder ut och ryckte den 28 juni in i lägret vid Novodvor, hvilket polackerna i sin självsäkra sorglöshet underlätit att innesluta. Konungens första tanke var att genast gripa till offensiven, men varje försök att slå en brygga över Bug misslyckades; till den grad hade de smältande snömassorna i bergstrakterna ökat flodens vattenmassa. I stället tryggade då Karl Gustaf genom en följd av strategiska manövrer återtågslinjen till Preussen, medan han samtidigt avvaktade kurfurstens ankomst. Men trots fördraget i Marienburg dröjde denne i det längsta. Han hoppades ännu kunna undvika ett öppet fredsbrott med sin forne länsherre och sökte genom ständigt förnyade erbjudanden stämma Johan Kasimir till försonlighet. Först då den polske konungen i de hotfullaste ordalag förstodigt honom att inom tre dagar förena sin här med republikens, insåg han, att varje utsikt till fredlig uppgörelse var försvunnen. Den 17 juli stod han i närheten av det svenska läg-

sitt segerlopp redan nått Varschava och börjat belägra staden med en här, som slutligen räknade inemot 100,000 man. Efter mer än två månaders belägring nödgades Arvid Wittenberg med sin fåtaliga besättning uppgiva försvaret (21 juni). Tillståndet i den belägrade staden hade då blivit sådant, att hästar och besättning saknade föda. På gator och torg lågo hopar av lik; det kungliga slottet, där Wittenberg residerade, hade rummen genomskjutna. Johan Kasimir själv var full av beundran över en sådan uthållighet, och han beviljade befäl och besättning fritt avtåg. Men polackernas förbittring hade nått en sådan höjd, att de tvingade konungen att bryta sitt ord och i fängelse kvarhålla Wittenberg och de förnämsta officerarna.

Karl Gustaf nalkades redan Storpölsens gräns, då han mottog budet om Varschavas fall. I snabba marscher fortsatte han omedelbart vidare söderut och ryckte den 28 juni in i lägret vid Novodvor, vilket polackerna i sin självsäkra sorglöshet underlätit att innesluta. Konungens första tanke var att genast gripa till offensiven, men varje försök att slå en brygga över Bug misslyckades — till den grad hade de smältande snömassorna i bergstrakterna ökat flodens vattenmassa. I stället tryggade då Karl Gustaf genom en följd av strategiska manövrer återtågslinjen till Preussen, medan han samtidigt avvaktade kurfurstens ankomst. Men trots fördraget i Marienburg dröjde denne i det längsta. Han hoppades ännu kunna undvika ett öppet fredsbrott med sin forne länsherre och sökte genom ständigt förnyade erbjudanden stämma Johan Kasimir till försonlighet. Först då den polske konungen i de hotfullaste ordalag förstodigt honom att inom tre dagar förena sin här med polska republikens, insåg han, att varje utsikt till fredlig uppgörelse var försvunnen. Den 17 juli stod han i närheten av det svenska

ret vid Novodvor; samma dag lägret vid Novodvor, och samma mönstrade Karl Gustaf hans här. dag mönstrade Karl Gustaf hans här. O. s. v.

Det torde vara onödigt att avtrycka flera sidor. Bilden av lektor Jacobsons författarpersonlighet skulle ändå inte erhålla några nya drag. I vissa partier av sitt arbete tecknar författaren sig som kompilator av enkelt slag, i andra som blott och bart refererande, i det sist granskade avsnittet framträder han som ren avskrivare — andra skulle kanske ha använt ett mera expressivt uttryck. Påtagliga spår av självständigt arbete saknas.

En tjänstvillig Stockholmspress har slösat vänliga, till och med entusiastiska ord på lektor Jacobsons framställning av Karl X Gustavs historia. Vid den nu slutförda granskningen har arbetet visat sig vara av sådan halt, att en och annan kanske skulle våga påståendet, att en konflikt med lagen om litterär äganderätt av 1919 förelåge. Ytterligare omdöme är onödigt. Vetenskapen och den läsande allmänheten äro icke betjänta av dylik historieskrivning.

Per Nyström.